

DEBÛSÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Life and Works of Al-Dabûsî

Dr. Erdoğan SARITEPE

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı

e-posta: erdogansaritepe@hotmail.com

Özet: Karahanlılar dönemi hukukçularından Ebû Zeyd ed-Debûsî (430/1038), Fıkıh tarihinde önemli şahsiyetlerden biridir. Mukayeseli İslam Hukuku'nun kurucusu olarak kabul edilmekle beraber İslam Hukuku'nun her alanı ve tasavvuf ile ilgili eserlerinde kendine has görüş ve değerlendirmeleri sürmüştür. Bu yazıda, Debûsî'nin yaşadığı dönem, hayatı ve eserleri incelenecektir. Debûsî'nin yaşadığı dönem ve eserlerinin incelenmesinin İslam Hukuk tarihine bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kavramlar: Ebu Zeyd, Debûsî, Karahanlılar, Usûl, İslam Hukuku

Abstract: Abu Zayd Al-Dabûsî who lived in the age of Karahanlılar is one of the most important personage of the history of Islamic law. He has expressed many original views and interpretations in his works about different disciplines of Islamic law and mysticism, eventually he has been accepted the founder of the cooperative Islamic law. In this article life and works of Al-Dabûsî will be analyzed.

Key Words: Abu Zayd, Al-Dabûsî, Karahanlılar, Methodology, Islamic Law

GİRİŞ

Debûsî, 5/11. yüzyılda Mâverâunnehir'de egemen olan ilk Müslüman Türk devleti Karahanlılar dönemi âlimlerindedir. Bu nedenle Karahanlılar Devleti'nin ilmî ve kültürel yapısı hakkında kısa bilgi vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Karahanlı hükümdarları âlimlere büyük değer vermiş, onlarla istişare etmiş ve âlimlerin uygun görmedikleri işleri yapmaktan kaçınmışlar. Dönemin hükümdarları vakıflar kurarak mektepler, mescitler ve hankâhlar (büyük tekke) yaptırmışlardır. Vakıf belgesinde vakfın gelirinin nasıl sağlanacağı, elde edilen gelirin nerelere harcanacağını yanında vakıf

medreselerinin nasıl yönetileceği de açıkça beyan edilmiştir.¹ Örneğin İbrahim Tomgaç Buğra Karahan'ın kendi kurduğu vakıf medresesinin vakıf belgesine vakfî yöneten kâimin görevden ayrılması ya da ölmesi durumunda yerine atanacak kişiyi medresede ders veren fakihlerin ve Semerkand'da fetva verebilecek düzeyde olan bilim adamlarının seçecekleri; hükümdarın kâim atamasının kesinlikle yasak olduğunun bildiren bir madde¹ koydurması ilme ve ilim adamına verilen değeri ortaya koymaktadır. Bilim adamlarının tam özerkliğe sahip olmaları ve kendilerine verilen değer diğer İslam beldelerinden bu bölgeye bilim adamı akımının oluşmasına neden olmuş², Buhara, Semerkand, Ustruşen, Fergana, Soğd, Serahs, Kaşgar ve Balasagun gibi şehirler önemli ilim, kültür ve sanat merkezi haline gelmiştir.³

Hükümdarların İslamî sanimiyyet ve hassasiyetleri, bilime ve bilim adamına büyük değer vermeleri sayesinde bölge insanının İslam'a intibakı çok çabuk olmuştur. İnsanlar Dinî kuralları sıkı sıkıya hayatlarına tatbik ederken, din dili olarak kabul ettikleri Arapça büyük ölçüde bölgenin yazı dili halini almıştır. Öyle ki, o devirde yetişmiş olan fakihlerin isimleri ve künyeleri yanında yazdıkları kitapların tamamına yakını da Arapça olarak te'lif edilmiştir.⁴ Kitaplarını Farsça yazması teklifine Ebû'r-Reyhan el-Birûnî'nin (ö. 453/1063)⁵; "Bence Arapça hicv edilmek Farsça methedilmekten daha iyidir"⁶ diyerek karşılık vermesi, din dili olarak Arapçanın o dönemde ne kadar önemsendiğini göstermektedir.

Karahanlılar devri İslam hukuk tarihi, özellikle de Hanefî fihkî açısından, çok büyük önemi haizdir. Yusuf Ziya Kavakçı'ya göre, Karahanlılar döneminde yetişen İslam hukukçuları en büyük katkıyı Hanefî fihkına yapmışlardır. Bu dönemde yetişen yaklaşık 300 fakih 350 den fazla eser meydana getirmiştir. Bunların %98'i Hanefî fihkına ilişkindir.⁷ Mâverâunnehir'de Şaş bölgesinde Hanefiler dışında çok az sayıda fakih yetişmiş olmakla birlikte, Malikî ve Hanbelî mezheplerine mensup hiçbir fakihin varlığı bilinmemektedir. Böylece Orta Asya, Hanefî fihkının inkişaf ve tekâmül ettiği yer olmuştur. Kavakçı'nın belirttiği gibi, Hanefî fihkî için "Mâverâunnehir bölgesi fihkî" demek mübalağa sayılmaz.⁸

¹ Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Öğretim Kurumu Buğra Han Tomgaç Medresesi Vakıf Belgesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 1982, XV/2, 117-124.

² Bilhan, Vakıf Belgesi, 24; Ali b. Salih Müheyimî, "Karahanlılar ve İslamın Yayılışına Katkıları", (Çev. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, Sayı 1, Sivas 2001, 303.

³ Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâunnehir İslâm Hukukçuları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1976, s. 303.

⁴ Kavakçı, *Karahanlılar Devri İslâm Hukukçuları*, s. 305.

⁵ Hayatı hakkında bkz. Günay Tümer, "Birünî" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VI, 206.

⁶ Hüseyin Ali Dâkûkî, "Karahanlılar Döneminde Düşünce Akımları", *Tarih Boyunca Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar*, Türk Kültürü Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 353.

⁷ Kavakçı, *Karahanlılar Devri İslâm Hukukçuları*, s. 305.

⁸ Kavakçı, *Karahanlılar Devri İslâm Hukukçuları*, s. 305, 306.

Mâverâunnehir bölgesinde yetişen ve İslam hukukunun her dalında sistematik eserler telif eden Debûsî, üstün zekâsı, tartışma kabiliyeti ve delilleri yerli yerine kullanmasıyla örnek gösterilen bir şahsiyet olmuştur. Bir gün yaptığı bir munâzarada ilmî dirayeti ve delillerle rakibini susturması karşısında rakibinin gülmesine kızmış, şu mealdaki şiiri söylemiştir: Ben delillerle ilzam edince (susturunca) bana kahkaha ile cevap veriyor. Eğer kişinin gülmesi fıkhdan ise çöldeki ayı ne büyük fakihdir.⁹

İbn Tağrıberdî (ö: 874/1469), Debûsî'yi Mâverâunnehir'de Hanefilerin şeyhi, imam, fakih, nahivci ve dünya malına itibar etmeyen bir âlim olarak nitelermekte ve onun Hanefilerin fetvalarının kaynağı olduğundan bahisle övgüyle söz etmektedir.¹⁰

Muhammed Hamidullah Debûsî'nin, Mâtürîdî (ö. 333/944)¹¹ tarafından başlatılmış olan Orta Asya Mektebinin geleneğini/sürdüren ve kitaplarıyla İslam coğrafyasında etkili olmuş bir kişi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, ilim tahsili için doğuya giden Endülüslü âlim İbnü'l-Arabî, Debûsî'nin kitaplarını istinsah edip Endülüs'e götürmüştür. Bu nedenle Hamidullah, İbn Rüşd'ün Debûsî'den etkilendiğini düşünmektedir.¹²

İsâ b. Ebân, Kerhî ve Ceşşâs tarafından temsil edilen Irak Hanefî usul anlayışını benimseyen Debûsî, *Tağvîmü'l-Edille*'de Mâtürîdî'den hiç bahsetmemektedir. Ayrıca Semerkandî, Irak ve Mâverâunnehir Hanefiliğini karşılaştırdığı *Mizânü'l-Uşûl* adlı kitabında çoğunlukla Mâtürîdî ve Debûsî'nin görüşlerini karşılaştırmakta ve Debûsî'yi eleştirmektedir.¹³ Bu

⁹ "مالی إذا الزمت حجة فاتبني بالضحك و القهقهة إن كان ضحك المرء من فقهه فالذب من الصحراء ما اققیه" Ebu'l-Fclâh Abdülhay İbnü'l-İmâd el-Hanbelî (ö. 678/1089), *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri Men Zehab* (Thk. Abdülkadir el-Arnâvut, Mahmut Arnâvut), Dâru İbn Keşîr, Beyrut 1410/1989, III, 246; Aḥmed b. Muḥammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân (ö. 681/1282), *Vefayâtü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, (Thk. Muḥammed Muhyiddin Abdülhamid), Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kâhire 1367/1947, II, 251; 'Abdülkadir b. Muḥammed b. Nasrillah b. Selim el-Kuraşî, (ö. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-Muḥyîyye fi Ṭabaḳâti'l-Hanefiyye*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Usmâniyye, Ḥaydarâbâd 1332, II, 306; Zeynuddin Kâsim İbn Kûtlubogâ, *Tâcu'r-Terâcim fi Ṭabaḳâti'l-Hanefiyye*, Matba'atü'l-Ânî, Bağdat 1382/1962, s. 36; Şemsuddin Muḥammed b. Aḥmed 'Usman ez-Zehabî (ö. 748/1374), *Siyeru Âlâmi'n-Nubelâ*, (Thk. Şuayb Arnâvut, Muḥammed Naîm), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1403/1983, XVII, 521; Ebu'l-Hasenât Muḥammed b. 'Abdî'l-Ḥayy el-Leknevî el-Hindî, (ö. 1304/1887), *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Matba'atu's-Seâde, Kâhire 1324, s. 109.

¹⁰ Cemaluddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf El-Atabek İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mîlîtki Mısr ve'l-Kâhire*, Dâru Kütübî'l-Mısriyye, Kâhire 1353/1935, V, 76.

¹¹ Hayatı hakkında bkz. Aḥmed b. Maşlahiddin Muştafâ b. Ḥalîl Taşköprüzâde, *Tabaḳâtu'l-Fukahâ*, (Thk. ve Nşr: el-Ḥâc Aḥmed Nîle) Matba'atu'z-Zehrâi'l-Ḥadîşe, Musul 1961 s. 56.

¹² Muhammed Hamidullah, *İslâm Hukuk Etüdleri, Fıkıh Usûlü Tarihi*, (Arapçadan tercüme: Fuad Sezgin), Bir Yayıncılık, İstanbul 1984, s. 65; Kavakçı, "ed-Debûsî Ebû Zeyd Abdullâh", *İslâm Medeniyeti, Fatih Matbaası*, İstanbul 1968, s. 26.

¹³ Değerlendirmek için bkn. 'Alâuddîn Ebû Bekr Muḥammed b. Aḥmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-Uşûl fi Netâici'l-Uḳûl*, (Thk. Muḥammed Zeki 'Abdîlber), İdâretü İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Davḫa, Katar 1404/1984 s. 279, 300, 324, 330, 364, 579, 580; Şükrü Özen, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası, İstanbul 2001, s. 70, 77.

durum Debûsî'nin Mâturîdî ekolüne mensub olmadığına işaret etse de, tamamen reddettiği anlamına da gelmez.

Diğer taraftan İbnü'l-Arabî'nin, Debûsî'nin kitaplarını istinsah ederek Endülüs'e götürdüğü iddiası ciddi anlamda mukayeseli bir incelemeye muhtaçtır. Yaptığımız incelemede bu iddiayı teyid eden her hangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak, İbn Rüşd'ün selefi Debûsî'den yararlanma ihtimali mevcut olmakla birlikte ondan etkilendiğini iddia etmek için daha somut belgeleme ihtiyacı vardır.

Mezhep taassubunun en üst düzeyde olduğu ve taklitçiliğin başladığı bir dönemde yaşamış olan Debûsî'ye göre, taklit cahilin sermayesidir ve kişinin cehaleti delilsiz olarak kendisi gibi birini taklit ettiği ölçüdedir. O yaşadığı dönemi kısaca şöyle anlatır:

İlk dönemlerde Sahabe, Tabiûn ve selef-i salihin işlerini hüccetlere göre yapıyorlardı. Önce Kur'ân'a, sonra Sünnet'e ve daha sonra da Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sonrakilerin hüccet olmaya uygun sözlerini hüccet olarak kabul edip ona göre görüş beyan ediyorlardı.

İslam'da izlenen yol [sırf] Ömer'in ve Ali'nin yolu değildir. Bilakis bu yol Hz. Peygamber'e (s.a.s.) isnad olduğunda yücelir ve ebedî olur. Bu yüzden ilk dönemler Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayırla yâd ettiği dönemler olmuştur. O dönemdekiler âlimlerini ve nefislerini ön plana çıkarmıyorlar, hüccetleri esas alıyorlardı. Dördüncü asırda takva kaybolunca insanlar tembellik edip delilleri araştırmadılar. Âlimlerini hüccet olarak kabul edip onların görüşlerine uydular. Bazısı Hanefî, bazısı Malîkî, bazısı Şâfiî oldular ve insanlarla hüccetleri değerlendirmeye başladılar. Bunlardan sonraki dönemlerde insanlar araştırmadan âlimlere tabi oldular, Sünnet bidatla yer değiştirdi ve hak bâtila karıştı.¹⁴

Debûsî burada hicrî dördüncü yüzyıldaki âlimlerin durumunu anlatırken o, dönemin en belirgin özelliğini de açıklamaktadır.

I. DEBÛSÎ'NİN HAYATI

1. Doğumu ve Doğum Yeri

İslam hukuk tarihi ve tabakât kaynaklarında Debûsî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi verilmemektedir.¹⁵ Kaynakların çoğu doğum tarihi hakkında bilgi vermezken, Keĥĥâle, Debûsî'nin 430/1038 yılında 63 yaşında

¹⁴ Ebû Zeyd 'Abdullah ('Ubeydullah) b. 'Umer b. 'İsâ ed-Debûsî, *Takvîmu'l-Edille fi Ulûsü'l-Fıkh*, (Thk. Halil Muhyiddin el-Meys), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2001, s. 399.

¹⁵ Fuad Sezgin, *Tarihü't-Turâşî'l-Arabî*, el-Câmi'atü'l-İslâm, (Arapça'ya çeviren: Maĥmud Fehmî Hicâzi, Arufe). Riyad 1411/1991, III, 124

vefat ettiği bilgisinden hareketle doğum tarihinin 367/978 yılı olması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁶

Doğum yerinin Buhara ile Semerkand arasında bulunan bir belde olduğu hakkında tarihçiler ittifak etmiş olmakla birlikte, buranın isminin telaffuzu noktasında ihtilaf etmişlerdir. Buna göre de bu beldenin; Debûse, Debbûsiyye, ve Debûs şeklinde telaffuz edildiği görülmektedir.¹⁷

2. Adı ve Nisbeti

Künyesi Ebû Zeyd¹⁸, lakabı Kâdî¹⁹ olan Debûsî'nin adı bazı kaynaklarda Abdullah b. 'Umer b. İsâ ed-Debûsî²⁰ bazılarında ise Ubeydullah b. 'Umer b. İsâ ed-Debûsî²¹ olarak kaydedilmiştir. Fuad Sezgin, Abdullah ismini tercih etmiş olmakla birlikte, Ubeydullah ismini de ihtiyaten parantez içerisinde zikretmiştir.²²

Kaynaklarda Debûsî'nin Buhara ve Semerkant arasında bulunan, Debûse²³, Debbûsiyye²⁴, Debûs²⁵ şeklinde farklı isimlerle anılan kasabanın ismine nisbetle bu ismi aldığı geçmektedir.

¹⁶ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin Terâcimü Muşannaflı'l-Kütübi'l-'Arabîyye*, Dâru İhyâi't-Turâsı'l-'Arabî, Beyrut 1376/1957, VI, 96.

¹⁷ İzzeddin Ebu'l-Hasen 'Ali b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Eşîr, *el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb*, Mektebetü'l-Kudsî, Kâhire 1357, I, 410; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 246; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 251; el-Kuraşî, *Cevâhir*, II, 306; İbn Kutlubogâ, *Tâcu't-Terâcim*, s. 36; Ahmed b. Maslahiddin Mustafâ b. Halil Taşköprüzâde, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, (Thk. ve Nşr: el-Hâc Ahmed Nile) Matba'atu'z-Zehrâi'l-Hadîse, Musul 1961, s. 71; Leknevî, *Fevâid*, s. 109.

¹⁸ Ebû Sa'd 'Abdulkarim b. Muhammed b. Manşûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, (Thk. Muhammed 'Abdulkâdir Atâ) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1319/1998, II, 517; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 246; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 251; Kuraşî, *Cevâhir*, I, 339; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed 'Usman ez-Zehabî (ö. 748/1374), *Siyeru Âlâmi'n-Nubelâ*,² (Thk. Şuayb Arnayut, Muhammed Naîm), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1403/1983, XVII, 521; Zehebî, *el-İber fi Haberî Men Gaber*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, II, 263; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, V, 76; İbn Kutlubogâ, *Tâcu't-Terâcim*, 36; Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, Matba'atu'l-Behiyye, İstanbul 1360/1941, I, 84; Leknevî, *Fevâid*, 109; Sezgin, *Turas*, III, 124.

¹⁹ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 517; İbnü'l-Eşîr, *Lübâb* I, 410; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 246; Zehebî, *Nubelâ*, XVII, 521; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, V, 76; Leknevî, *Fevâid*, s. 109.

²⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 246; Zehebî, *Nubelâ*, XVII, 521; Taşköprüzâde, *Tabakât*, s. 71; Takiyuddin 'Abdulkâdir et-Temîmî (ö. 1010/1601), *Tabakâtu's-Seniyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, (Neş, Abdulfetağ Muhammed el-Hulv), Dâru'r-Rifâ'i-Hicr, Riyad 1410/1989, IV, 177.

²¹ Kuraşî, *Cevâhir*, I, 339; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, V, 76; İbn Kutlubogâ, *Tâcu't-Terâcim*, s. 36; Hâcî Halife, *Keşf*, I, 84; Leknevî, *Fevâid*, s. 109; Abdullah el-Merâgî, "Ebû Zeyd ed-Debûsî", *Mecelletü'l-Ezher*, sayı 23, Matbaatu'l-Ezher, Kâhire 1951, s. 489.

²² Sezgin, *Turas*, III, 124.

²³ İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 251; Kuraşî, *Cevâhir*, II, 306; İbn Kutlubogâ, *Tâcu't-Terâcim*, s. 36; Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, *Tabakâtu'l-Hanefiyye*, elyazma, 38218-37284 numara ile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde kayıtlı, v. 14b.

²⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 517; İbnü'l-Eşîr, *Lübâb*, I, 410; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 246; Zehebî, *Nubelâ*, XVII, 521; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, V, 76; Leknevî, *Fevâid*, s. 109; Merâgî, "Ebû Zeyd ed-Debûsî", s. 489.

²⁵ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, VI, 96.

3. Tahsil Hayatı

Eserlerinde babasına atfen yaptığı nakillerden anlaşıldığına göre, Debûsî'nin, ilk tahsil hayatına aile ortamında başladığı ve onun eğitiminde babasının etkin rol oynadığı ifade edilebilir. O, "Delilin olmaması, bir hüküm reddeden (*nâfi*) açısından muhâlif görüşte olana (*hasım*) karşı hüccettir" şeklinde isim vermeden "bazı fakihler dedi" diyerek aktardığı bu görüşün akabinde babasının da bu kanaate sahip olduğu bilgisini vermektedir.²⁶ Yine el-Esrâr'da "insan bedenini kaplayan derinin, et ile deri arasındaki koruyucu tabakayı (*zar*) koruduğunu Sâlebe'nin hizmetçisinin rivayet ettiğini babam Ömer b. İsa'dan duydum" demektedir.²⁷ Debûsî'nin babasından yapmış olduğu bu rivayetler babasının ilimle meşgul olduğunu ve kendisinin de ilk eğitimini babasından aldığını göstermektedir.

a. Hocaları

Debûsî'nin iki ayrı ulemâ silsilesinden ilim tahsilinde bulunduğu kanaati hâkimdir. Buna göre, Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1038), Ebû Cafer el-Ustruşenî (ö. 400/1009)²⁸, Ebû, Bekr Muhamed b. el-Fadl el-Buhârî (ö. 381/991)²⁹, Abdullah b. Muhammed b. Sebezmûnî (ö. 340/951)³⁰, Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Hâfs es-Sağîr (ö. 264/877)³¹, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hâfs el-Kebîr (ö. 217/832)³² ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)³³ birinci silsileyi teşkil etmektedir.

Bu silsilede Muhammed b. Sebezmûnî ile Şeybânî arasında iki kişinin varlığı kabul edilmektedir. Yaklaşık 150 yıllık bir zaman diliminin iki kişi tarafından doldurulmasının aklen zorluğu düşüncesiyle, Ebû Hâfs es-Sağîr ile Sebezmûnî arasında en az bir kişinin daha olması gerektiği kanaatindeyiz.

²⁶ Debûsî, *Takvîm*, s. 319.

²⁷ Debûsî, *Esrâr: Fi'l-Uşûl ve'l-Furu'*, (Thk. Sâlim Özer), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış doktora tezi), Kayseri 1997, I, 58.

²⁸ Sem'ânî Ustruşenî'nin ölüm tarihini 404 olarak vermiştir. Bkz, Sem'ânî, *Ensâb*, I, 146; Taşköprüzâde, *Tabakât*, s. 74.

²⁹ Hayatı için bkz. Kuraşî, Cevâhir, II, 106, 107; Leknevî, Fevâid, s. 184.

³⁰ Sem'ânî, Subezmûnî'nin Sebezmûnî şeklinde de okunabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca hayatı hakkında bkz, Sem'ânî, *Ensâb*, III, 236, 237.

³¹ Taşköprüzâde *Tabakât*'ında Hâfs es-Sağîr'in babası Ebû Hâfs el-Kebîr'den ilim tahsil ettiğini yazmaktadır. Taşköprüzâde, *Tabakât*, s. 47; Hayatı için bkz. [Komisyon] el-Lecnetü'l-İlmiyye fi Mevsûati'l-İmâmî's-Sâdik, (Cafer es-Subhânî), Mevsûati Tabakâti'l-Fukahâ, Dâru'l-Edvân, Beyrut 1420/1999, III, 455.

³² Komisyon, *Mevsûa*, III, 67.

³³ Sem'ânî, *Ensâb*, III, 496, 497; Taşköprüzâde, *Tabakât*, s. 17; Leknevî, Fevâid, s. 57, 58, 184; Ayrıca Şeybânî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Aydın Taş, *Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı (Usûl Anlayışı)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2003, s. :0-89; Samî Şahin, *Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 7-41.

İkinci silsile de şu şekilde oluşmaktadır.

Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1038), Ebû Cafer el-Üstrüşenî (ö. 400/1009)³⁴, Ebû Bekr el-Ceşşâş (ö. 370/981)³⁵, Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952)³⁶, Ebû Said el-Berdaî (ö. 317/929)³⁷, Nuşayr b. Musa (?) ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805).³⁸

Yine bu silsilede de Ebû Said el-Berdaî ile Muhammed eş-Şeybânî arasında bir kişinin yer aldığı görülmektedir. Ne var ki, ilk silsile için de ifade ettiğimiz gibi, yaklaşık 128 yıl gibi uzun bir boşluğun tek bir hoca ile doldurulması yerine, başka isimlerin de olabileceğini, fakat kaynaklarımızda bu isimlerin kayıtlı olmadığını düşünmek daha makul olsa gerektir.

b. Öğrencileri

Debûsî'nin sadece iki öğrencisi bilinmektedir. Bunlar, Buhara kadısı Ahmed b. Abdurrahman b. İshak b. Ahmed b. 'Abdullah er-Rigdemûnî el-Buharî³⁹ (ö. 493/1099) ile Kadı Alauddin Ali el-Mervezî' (?) dir.⁴⁰ Debûsî'nin sadece bu iki öğrencisinin bilinmesinin ya da isimleri kayıtlı olmasa da az sayıda öğrencisinin bulunmasının sebebinin zamanının çoğunu kadılık görevini icraya ve ilim öğrenip yazmaya ayırmış olmasıyla açıklamak mümkündür.

4. Resmî-İdarî Görevleri

Kaynaklarda, Debûsî'nin kadılık dışında herhangi bir resmi görev üstlenmiş olduğuna dair bilgiye ulaşamadık. Sadece kadılık yaptığı ve Buhara'da ölen yedi kadıdan biri olduğu yer almaktadır. Ancak kimler tarafından kadılık görevine atandığı, nerede kadılık yaptığı ve bu görevde ne kadar kaldığı hakkında bilgi verilmemektedir.⁴¹

5. Ölümü

³⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, I, 146; Taşköprüzâde, *Tabakât*, s. 74.

³⁵ Hayatı hakkında bkz, Taşköprüzâde, *Tabakât*, s. 66-67.

³⁶ Hayatı hakkında bkz. Sem'ânî, *Ensâb*, II, 582, *Ensâb*'da, yazım hatasından dolayı, Kerhî'nin ölüm tarih ile doğum tarihi aynı tarih olarak verilmiştir; Taşköprüzâde, *Tabakât*, s. 60.

³⁷ Hayatı hakkında bkz, Taşköprüzâde, *Tabakât*, s. 53.

³⁸ Leknevî, *Fevâid*, s. 58; Salim Özer, *Ebû Zeyd Debûsî'nin Esrâr Fi'l-Usûl ve'l-Furu' Adlı Kitabının Tahkik ve Tahlili*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1997, I, 10.

³⁹ Leknevî, *Fevâid*, s. 23-24; Keĥĥâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, I, 264, 265.

⁴⁰ Leknevî, *Fevâid*, s. 144.

⁴¹ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 517; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 1410/1989, III, 246; Kuraşî, *Cevâhir*, I, 339; Zehebî, *Nubelâ*, XVII, 521; İbn Taĥriberdî, *Nucûm*, V, 76; Leknevî, *Fevâid*, s. 109.

Debûsî'nin ölüm tarihi hakkında farklı rivâyetler vardır. Bazı kaynaklara göre, H. 430/1038⁴², bazılarına göre ise H. 432/1040'tır⁴³. Taşköprülüzâde (ö: 967/1560), Debûsî'nin ölüm yılını H. 435/1043⁴⁴ olarak verirken, Sem'ânî de (ö: 562/1166) Debûsî'nin H. 430 yılında Buhara'da vefat ettiğini, İmam Ebû Bekr b. Tarhan'ın kabrinin yanına defnedildiğini ve kendisinin defalarca Debûsî'nin kabrini ziyaret ettiğini ifade etmektedir.⁴⁵ Yaygın kabule göre Debûsî, 430/1038 yılında vefat etmiştir.⁴⁶

II. ESERLERİ

Debûsî'nin günümüze kadar ulaşan eserleri fıkıh, fıkıh usûlü ve tasavvuf ile ilgilidir. Ancak tamamen teknik konulara dair yazdığı bu eserlerin tetkiki, Debûsî'nin çok yönlü bir ilim adamı olduğunu ortaya koymaktadır. O hem tasavvufî konuları içeren hem de İslam hukukunun bütün dallarıyla ilgili yazmış olduğu kitaplarında kısaca değindiği konular hakkında ayrıntılı olarak bilgi verdiği kitaplarına atıflar yaparak, konuları birbirine karıştırmadan incelemiştir.

Kitaplarından bir kısmı günümüze kadar ulaşmış ilim dünyasına faydalı olmaya devam ederken maalesef bazı kitapları günümüze ulaşmamış, sadece bunların adı bilinmektedir.

A. GÜNÜMÜZE ULAŞAN KİTAPLARI

1. *el-Emedü'l-Aksâ*

Debûsî bu kitabında hikmet, ahlak ve tasavvuf konularının yanında, amellerin kabul edilmesini önleyen ve insanı doğru yoldan uzaklaştıran nefsi ve kalbî arızalar hakkında bilgi vermektedir. Genellikle tasavvuf, ahlak ve akaid ile ilgili konuları ihtiva eden, mukaddime ve on bir alt başlıktan oluşan bu eserde,

Kitâbu Cihadi'n-Nefs, Kitâbu Hikmeti Aşli'l-Halk, Kitâbu'l-Fuşûli'l-Erbaa, Kitâbu'l-'Ubûdiyye, Kitâbu'l-Fakr, Kitâbu'l-Emr, Kitâbu's-Sicn ve'l-Memleke, Kitâbu'l-Mizân, Kitâbu Aqsâmı'n-Nâşş fi'd-Dîn, Kitâbu'l-Mihne ve'l-Hiyel ve Kitâbu'd-Da've ve'r-Rü'ye ve'l-Beşâre, başlıkları yer almaktadır.

⁴² Sem'ânî, *Ensâb*, II, 517; İbnü'l-Eşîr, *Lübâb*, I, 410; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 251; Zehebî, *Nubelâ*, XVII, 521; Leknevî, *Fevâid*, s. 109; Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* (Arapçaya tercüme: Muhammed Fehmî Hicâzî), el-Hey'etü'l-Mişriyyetü'l-'Âmme li'l-Kütüb, by. 1993, II, 294; Sezgin, *Turâs*, III, 124.

⁴³ İbn Kuşluboğâ, *Tâcu't-Terâcim*, 36; İsmâ'il Hakkı İzmirlî, *İlm-i Hilâf*, Dersaâde, İstanbul 1330, s. 4.

⁴⁴ Taşköprülüzâde, *Tabakât*, s. 71.

⁴⁵ Sem'ânî, *Ensâb*, II, 517.

⁴⁶ Kavakçı, *Karahanlılar Devri İslam Hukukçuları*, s. 35.

el-Emedü'l-Akşâ, Muhammed 'Abdulkadir 'Aâtâ tarafından 1985'te tahkik edilerek Beyrut'ta neşredilmiştir.⁴⁷ Muhakkik beş nüshadan faydalandığını, Dâru'l-Kütübî'l-Mışriyye'deki nüsha ile Elyazmaları Enstitüsü'ndeki nüshanın aynı olduğunu ifade ederek dört nüsha hakkında bilgi vermektedir.⁴⁸

Debûsî, daha sonra detaylı olarak ele alıp analiz etmeye çalışacağımız *Takvîmu'l-Edille* adlı kitabının mukaddimesinde insanın hallerini ve aklı hüccetleri anlatırken *el-Emedü'l-Akşâ*'ya atıfta bulunmaktadır⁴⁹ ki bu atıf bize, *el-Emedü'l-Akşâ*'nın *Takvîmu'l-Edille*'den önce yazılmış olduğunu göstermektedir.

el-Emedü'l-Akşâ'nın özellikle İstanbul kütüphanelerinde elyazma nüshaları mevcuttur.⁵⁰

2. Kitâbu Te'sîsi'n-Nazâr

İlm-i Hilâf'ı konu edinen bu kitabın ilk baskısı Mısır'da yapılmıştır. Kitabın baş kısmına Mustafa Muhammed el-Kabbânî tarafından ilm-i hilâfın kısaca tanımlandığı ve Debûsî'nin biyografisinin yer aldığı bir mukaddime ilave edilmiştir.⁵¹

İlm-i Hilâf'ın kurucusu olarak kabul edilen Debûsî'den önce fukaha arasındaki ihtilafı konu edinen çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları, Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Kitabu'l-Ümm*'ündeki *Kitabu İhtilâfi'l-Irakıyyîn*, *İhtilâfu 'Ali ve 'Abdillah İbn Mesud*, *Kitabu İhtilâfi Malik ve 'Ş-Şâfiî*, *Kitabu'r-Redd alâ Muhammed b. el-Hasen* gibi bölümleri; İmam Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) *er-Redd alâ Siyeri'l-Evzâi ve İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ*'sı; İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922) *İhtilâfu'l-Fukahâ*'sı ile Ebû Cafer et-Tahavî'nin (ö. 321/933) *İhtilâfu'l-Fukaha* adlı eseridir. Bunlarla beraber daha birçok hilâfiyyâta ait kitap yazılmasına rağmen Debûsî'nin İlm-i Hilâf'ın kurucusu olarak kabul edilmesinin sebebi onun, eserini kendisinden öncekilerden farklı bir sitemle yazmış olmasıdır. Debûsî'nin bu konuya dair yazmış olduğu *Te'sîsi'n-Nazâr* adlı kitabında kendisinden önce yazılmış olan hilâf kitaplarında olduğu gibi, farklı görüşleri fıkıh bablarını esas alarak değil de, bizatihi ihtilaf eden fakihleri esas alıp, onlar arasında bir sınıflamaya giderek konuları incelediği açıkça görülür. İkinci bir sebep ise, ihtilaf edilen genel hukuk kurallarını tasnif ederek, her bir genel hukuk kuralıyla ilgili örnekler verip o genel kural hakkındaki ihtilafın hukuki meselele-

⁴⁷ Debûsî, *el-Emedü'l-Akşâ*, (Thk. Muhammed 'Abdulkadir 'Aâtâ) Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985.

⁴⁸ Muhammed 'Abdulkadir 'Aâtâ, *Emedü'l-Akşâ*, (Muqaddime -Vaşfu'l-Mahtûta), s. 14, 15.

⁴⁹ Debûsî, *Takvîm*, s. 9, 456.

⁵⁰ Bu eserin ülkemizdeki yazma nüshaları Atıf Efendi, no: 1384; Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyuddin Efendi, no: 1633-1682; Lâleli, no: 1337; Şehit Ali Paşa, no: 2/1459; Esad Efendi, no: 1/3521; Carullah Efendi, no: 984 ve Topkapı Sarayı, no: 307 numaralarda kayıtlıdır.

⁵¹ Muhammed 'Abdulkadir 'Aâtâ, *el-Emedü'l-Akşâ*, (mukaddime), s. 14.

re nasıl yansıdığını açıklamış olmasıdır. Muhtemelen bu iki özellik sebebiyle, İlm-i Hilâf'ın belirli yöntemlere sahip müstakil bir ilim haline gelmesine katkıda bulunduğu için kendisinden önce temelleri atılan bu ilmin gerçek kurucusu sayılmıştır.⁵²

Temîmî (ö. 1010/1601), *Te'sisü'n-Nazar*'ın sahasında benzersiz bir eser olduğunu, İsmâ'il Hakkı İzmirli de, sahada yazılmış ilk sistematik eser olduğunu ifade etmektedir.⁵³ Hamidullah ise, kitap hakkındaki kanaatlerini şöyle dile getirir:

Debûsî'nin (*Te'sisü'n-Nazar*) adlı eseri İslam hukuk ilminde bir sahanın müstakil olarak inkişaf etmesini sağlayan bir kitaptır. Bu müstakil saha, bugünkü "Mukayeseli Hukuk"a benzer olup "Hilâfiyât" adı verilir. Müellif bir meseleyi ele alır ve o meseleye dair ayrı ayrı fakihlere atf olunan hal şekillerini sayar ve hemen arkadan bu gibi ilk ihtilafların ayrı ayrı mektepler arasında veya aynı mektep dâhilinde nasıl olup da yüzlerce nokta-i nazar ayrılığının esas sebebini teşkil ettiğini gösterir.⁵⁴

Debûsî, *Te'sisü'n-Nazar*'ın giriş kısmında, ihtilaflı konuları kavramanın ve hüküm çıkarma yollarının hukukçu için zorluğunu, münâzaralarda söylenenlerin müphemliğini ve delillere vukufun eksikliğini gördüğünü aktarır. Bu nedenle kitabı yazma amacının, fıkıh tahsili yapanların hilaf konularını kolaylıkla ezberlemelerini, tartışma esnasında kullanacakları delilleri yerli yerine kullanmalarını öğretmek ve başkalarına kıyas yapma imkânı vermek olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵

Sekiz bölümden oluşan esere Debûsî "bazı meselelerin bina edildiği asıllar (*kurallar*)" başlıklı bir bölüm daha ilave etmiştir. Bu bölümler içerisindeki aslı kaideleri "el-Asl" lafzıyla belirtmiş ardından o asıl ile ilgili ihtilafları örneklerle açıklamıştır. Eserde yer alan toplam 86 aslı kaidenin çoğunluğu furu' ile ilgili olmakla beraber fıkıh usûlü ile ilgili kaidelere de yer verilmiştir.⁵⁶

Debûsî, kitabın baş tarafında uyguladığı metodu şöyle açıklar:

Sonra sekiz kısmın her biri için bir bölün ayırdım. Her bölüm için asıllar zikrettim. Her bölümdeki asıllar hakkında örnekler verdim. Bu sekiz bölümün sonuna farklı hilaf konularının dayandığı asılları içeren başka bir bölüm daha ekledim. Bu sekiz bölümün haricinde İbrâhin en-Naha'i (ö. 96/714), eş-Ş'abî

⁵² Debûsî, *Te'sis*; Ferhat Koca, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 38.

⁵³ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, s. 4-5; Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdları*, s. 66; Koca, *Mukayeseli İslam Hukuk*, s. 63; Şükrü Özen, *İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin: Te'sisü'n-Nazar Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988, s. 50.

⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdları*, 66, 67.

⁵⁵ Debûsî, *Te'sisü'n-Nazar*, (Nşr. Muşafâ el-Kabbânî ve Muhammed Emin el-Hâncî), Matbaatü'l-Edebiyye, Mısır (Kâhire) 1320, 2.

⁵⁶ Bazı usûl kaideleri için bkz. Debûsî, *Te'sisü'n-Nazar*, 8, 47, 72.

(ö. 103/721), Süfyân es-Şevrî (ö. 161/777), el-Evzâî (ö. 176/792), ve diğerlerinin görüşlerini zikretmekten, uzatmanak düşüncesiyle, kaçındım. Verdiğim misalleri ise, zikrettiğim asıllar ile ilişkileri miktarınca şerh ettim.⁵⁷

Debûsî, *Te'sisü'n-Nazar*'da önce küllî kaideleri kabul edilmiş genel prensipler olarak verir, ardından fıkıh bablarını dikkate almadan o genel kaide kapsamına giren bütün örnekleri sıralayarak ihtilafları ortaya koyar. Bu nedenle *Te'sisü'n-Nazar* genel fıkıh kaidelerinin bir araya toplandığı bir eser olma özelliğini taşımaktadır.

Ebul'ulâ Mardin ise, İbn Nuceym'in (ö. 970/1562) *el-Eşbah ve'n-Nezâir* adlı kitabı aracılığıyla *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin Genel Kurallar bölümündeki yüz maddesinin Debûsî'den etkilenilerek oluşturulduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ Mecelle heyeti tarafından Mecelle Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası'nda Hanefî mezhebi büyüklerinin muteber sözleri bir araya getirilerek Mecelle tertib edildiği ifade edilmektedir.⁵⁹ Hanefîlerde genel kurallar hakkında ilk çalışmanın Ebû Tâhir ed-Debbâs tarafından yapıldığı bilinmektedir. Hicrî dördüncü asıda yaşamış olan Ebû Tâhir ed-Debbâs⁶⁰ Hanefî mezhebine ait asılları on yedi kaideye indirgenmiş, ancak tamamı kitap haline getirilememiştir.⁶¹ Küllî kaideleri ilk defa Ebû Hasan el-Kerhî müstakil bir risale şeklinde otuz dokuz (39) kaide olarak bir araya getirmiş, bunlar Necmuddin en-Neseî (ö. 537/1142) tarafından örneklerle açıklamıştır.⁶² Debûsî ise, *Te'sisü'n-Nazar*'da "asl" adını verdiği seksen beş (85) kaideyi zikredip bunların kapsamına giren meseleleri mukayeseli olarak incelemiştir.⁶³ Daha sora, İbn Nuceym *el-Eşbah ve'n-Nazâir*'i yazmıştır. Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında bir heyet tarafından tertib edilen *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* oluşturulurken bunların hepsinden de yararlanılmıştır.⁶⁴ Konuyla ilgili müs-

⁵⁷ Debûsî, *Te'sisü'n-Nazar*, 3.

⁵⁸ Ebû'l-Ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Ankara 1996, s. 7 (dipnot 4), 179, Ancak, kanaatimizce bu küllî kaidelerin tamamının Debûsî'den alındığı tartışmaya açık bir konudur. Çünkü Kavâid-i Külliye ile ilgili literatürün bir kısmı Debûsî'den önce de mevcut olduğu bilinmektedir; Kavakçı, *Karahanîlular Devri İslam Hukukçuları*, s. 34. Ayrıca Debûsî'den mühlhem olduğu kabul edilen genel kurallar ile Mecelle'deki genel kuralların karşılaştırılması için bkz. Mardin, s. 179-185.

⁵⁹ Ahmet Cevdet Paşa ve diğerleri, *Mecelle*, (yayına hazırlayan: Ali Himmet Berki), Hikmet Yayınları, İstanbul 1990, s. 10.

⁶⁰ Muhammed b. Muhammed b. Süfyân. Hayatı için bakınız, Taşköprülüzâde, *Tabakât*, 61.

⁶¹ Celâluddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, (h. 911), *el-Eşbâh ven-Nazâir fî Kavâidi ve Furû'î Fıkhi's-Sâff'iyye*, (thk. Muhammed el-M'utaşım Billah el-Bağdâdî), Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1997, s. 35; Zeynulâbidîn b. İbrahîm b. Nuceym, (h. 970), *el-Eşbah ve'n-Nezâir 'alâ Mezhebi Ebî Hanîfeti'n-N'umân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, s. 15,16; Mustafa Baktır, *İslam Hukukunda Küllî Kaideler*, (yayınlanmamış doçentlik çalışması), Erzurum 1997, s.16.

⁶² Ebû'l-Hasan el-Kerhî, *Risâle fî'l-'Uşûl*, (*Te'sisü'n-Nazar ile Birlikte*), (Thk. Muştafâ el-Kabbânî ve Muhammed Emin el-Hancî), Matba'atü'l-Edebiyye, Kâhire 1320.

⁶³ Debûsî, *Te'sisü'n-Nazar*, s. 3-78.

⁶⁴ İzmirlî, *İlm-i Hilâf*, s. 188-190.

takil bir eser vücuda getirmiş olması, küllî kaidelerin Debûsî'den mülhem olduğu düşüncesinin oluşmasında etken olduğu kanaatindeyiz.

Debûsî, kitabında başta İmam Muhammed⁶⁵ olmak üzere Kerhî⁶⁶, İmam Zeyd b. İlyas⁶⁷ ve 'Abdullah b. Hasan'ın⁶⁸ eserlerine de atıflarda bulunur.

Hanevî imamların kendi aralarındaki ihtilaflar ve Hanefîler ile diğer mezhep mensupları arasındaki ihtilafların konu edildiği eser Ebû Hanîfe ile İki Arkadaşı (Muhammed b. el-Hasan ve Ebû Yusuf b. İbrâhîm el-Enşârî) arasındaki ihtilâf, Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf ile Muhammed arasındaki ihtilâf, Ebû Hanîfe ve Muhammed ile Ebû Yusuf arasındaki ihtilâf, Ebû Yusuf ile Muhammed arasındaki ihtilâf, Üç âlimimiz (Muhammed b. Hasan, Hasan b. Ziyâd)⁶⁹ ve Züfer arasındaki ihtilâf, Âlimlerimiz ve Mâlik b. Enes arasındaki ihtilâf, Üç Âlimimiz (Muhammed b. Hasan, Hasan b. Ziyâd, Züfer) ile İbn Ebî Leylâ arasındaki ihtilâf ve üç âlimimiz ile İmam Şâfiî arasındaki ihtilâf ve bazı meselelerin bina edildiği asıllar, adıyla ilave edilen başlıkla beraber toplam dokuz bölümden oluşmaktadır.

Eser, Muştafâ Muhammed el-Şabbânî ve Muhammed Emin el-Hancı tarafından 1320'de Kahire'de basılmıştır.

Debûsî'nin *Te'sisü'n-Nazar* isimli eseri, ülkemizde gerek makale gerekse tez ve kitap düzeyinde müstakil bilimsel çalışmalara konu olmuştur.

Ahmet Akgündüz'ün Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde yaptığı "*Ebû Zeyd ed-Debbûsî ve İlm-i Hilâf*", başlıklı mezuniyet tezi (Erzurum, 1979); aynı müellifin Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Coşkun Üçok'a Armağan) sayısında yayınladığı "*Karahanlıların Büyük Hukukçusu Ebû Zeyd ed-Debbûsî ve Mezhepler Arası Mukayeseli Hukuka Te'sirleri*" başlıklı makalesi, Konya 1989, II/2, 89-108); Yusuf Kılıç'ın, İslam Medeniyeti Mecmuası'nda yayınladığı "*Ebû Zeyd ed-Debbûsî'nin Te'sisü'n-Nazar Adlı Kitabının İslam Hukuku Bakımından Ehemmiyeti*" başlıklı makalesi, (İstanbul 1982, V,3, 45-88); Şükrü Özen'in Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapmış olduğu "*İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debbûsî'nin Te'sisü'n-Nazar Adlı Kitabı*", adlı yayınlanmamış yüksek lisans tezi, (İstanbul 1988) ve Ferhat Koca'nın Ankara Okulu Yayınları arasında çıkardığı "*Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*" adıyla *Te'sisü'n-Nazar*'ın tercümesi (Ankara 2002) Debûsî'nin *Te'sisü'n-Nazar* adlı kitabına ilişkin yapılan çalışmalardır.

⁶⁵ Debûsî, *Te'sisü'n-Nazar*, s. 8, 9, 17, 27,31, 33, 49,60.

⁶⁶ Debûsî, *Te'sisü'n-Nazar*, s. 3.

⁶⁷ Debûsî, *Te'sisü'n-Nazar*, s. 34.

⁶⁸ Debûsî, *Te'sisü'n-Nazar*, s. 56.

⁶⁹ Burada üç âlimden Muhammed b. el-Hasan ve Hasan b. Ziyâd'ın ismi verilirken üçüncü âlimin isminin zikredilmemiş olmasının müstensih hatasından kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir.

3. *Kitâbu't-Ta'lika fî Mesâili'l-Hilâf*

Keşfu'z-Zunûn'da Hacı Halîfe (Katib Çelebi, ö: 1067/1647), Debûsî'nin *et-Ta'lika fî Mesâili'l-Hilâf* isimli bir eserinin bulunduğunu kaydediyor.⁷⁰ Fuat Sezgin de Debûsî'ye ait *Kitabu't-Ta'likai fî Mesâili'l-Hilâf Beyne'l-Eimme* adlı bir kitabın olduğunu ve bu kitabın mesâili hilâftan bir cüz olduğunu ifade eder.⁷¹ Ahmet Akgündüz ise, bu kitabın *Te'sisü'n-Nazar* ile aynı kitap olduğunu söylemektedir.⁷² *Te'sisü'n-Nazar*'ı istinsah eden müstensihin bu eseri farklı bir isimle isimlendirmiş olması muhtemeldir.

4. *el-Esrâr fî'l-Uşûl ve'l-Furû'*

Kendisinden önce yazılan Hanefî furu' kitaplarının bab ve fasıl başlıklarının aynen korunduğu dikkate alınarak *el-Esrâr*'ın, sistematik olarak klasik furu' kitaplarının sistematığına uygun olarak telif edildiğini ifade edebiliriz. Ancak benzerlerinden farklı olarak; *Abdullah b. Abbâs'ın Muhâlif Görüşleri*,⁷³ *Abdullah b. Mesud'un Muhâlif Görüşleri*⁷⁴ ve *Zeyd b. Sâbit'in Muhâlif Görüşleri*⁷⁵ gibi başlıklar altında, ismi zikredilen Sahabenin diğer Sahabeye muhâlif olan görüşlerini açıklamaktadır. Bunlara ilave olarak Debûsî *Esrâr*'da, *Kitâbu'l-Câmi'i's-Şağîr*,⁷⁶ *Kitâbu'l-Câmi'i'l-Kebîr*⁷⁷ ve *Kitâbu'z-Ziyâdât*⁷⁸ başlıkları altında da Hanefiler arasındaki ihtilafı konuları beyan etmektedir.

Eserde, konular işlenirken Hanefî imamlar arasındaki görüş ayrılıklarının yanında mezhepler arası görüş ayrılıkları da inceleme konusu yapılmıştır. Bu özelliğinden dolayı hilâfiyyât alanında yazılan kitaplardan kabul edilir. Kitapta hukuki meseleler geniş bir şekilde tartışılmış, her görüşün delil ve gerekçeleri mukayeseli olarak incelenmiştir. Debûsî Hanefilerin görüşlerini açıklarken “indenâ” (bize göre)⁷⁹, “kale ulamâunâ” (âlimlerimiz dedi)⁸⁰ Şâfiîlerin ve diğerlerinin görüşlerini “inde's-Şâfiî” (Şâfiî'ye göre)⁸¹ yada “indehum” (onlara göre)⁸² ifadeleriyle kaydetmiştir.

Debûsî, Hanefilerin görüşlerini destekleyen sahabe ve tâbiûn sözü veya diğer mezhep imamlarına ait görüşler var ise onları Hanefilerin görüşleri-

⁷⁰ Hâci Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 721.

⁷¹ Sezgin, *Turas*, III, 126.

⁷² Akgündüz, “Debûsî”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX, 66.

⁷³ Debûsî, *Esrâr*, II, 725.

⁷⁴ Debûsî, *Esrâr*, II, 730.

⁷⁵ Debûsî, *Esrâr*, II, 735.

⁷⁶ Debûsî, *Esrâr*, V, 1705.

⁷⁷ Debûsî, *Esrâr*, V, 1718.

⁷⁸ Debûsî, *Esrâr*, V, 1736.

⁷⁹ Debûsî, *Esrâr*, I, 120, 134, 154, 182, 184.

⁸⁰ Debûsî, *Esrâr*, I, 2, 5, 7, 17.

⁸¹ Debûsî, *Esrâr*, I, 27, 134, 154.

⁸² Debûsî, *Esrâr*, I, 134, 154.

nin ardından zikreder.⁸³ Daha sonra başta şâfi olmak üzere Hanefilere muhalif olan diğer imamların isimlerini zikrederek görüşlerini ifade eder.⁸⁴

Debûsî, *Esrâr*'da bazı usûl kaidelerine yer verirken⁸⁵, birçok yerde "usûlde açıkladık" veya aynı anlama gelen ifadelerle usûle ait konuları *Takvîmu'l-Edille*'de açıkladığını gösteren atıflar⁸⁶ yapmaktadır.

Eserin özelliklerinin tesbiti açısından faydalı olacağını düşünerek, Debûsî'nin muâsırı olan Ebû'l-Hasan el-Ķudûrî el-Bağdâdî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtaşar* isimli eseriyle içerik bakımından karşılaştırmayı uygun gördük.

Ķudûrî'nin *el-Muhtaşar* adlı eseri klasik fıkıh kitapları sistematüğinde yazılmış, Hanefî hukukunun temel kaynaklarından biridir. Ķudûrî kitabın tasnifini yaparken bölüm karşıliğında "Ķitâbu'n-Nikâh" ve "Ķitâbu's-Salâh" gibi "Ķitab" terimini kullanırken; alt başlıklar için "Bâbu't-Teyemmüm" ve "Bâbu'l-Ezân" gibi "Bâb" terimini kullanmıştır. Toplam elli beş bölümden oluşan kitabın kırk bir bölümünün başlığı Debûsî'nin *Esrâr*'da kullandığı başlıklar ile aynı başlıktan oluşmaktadır.⁸⁷ Debûsî'nin bölüm olarak değerlendirdiğı "Ķitabu'l-Hacr"⁸⁸, Ķitabu's-Şarf⁸⁹ ..." gibi bazı konuları Ķudûrî "Bâbu'l-Hacr"⁹⁰ ve "Bâbu's-Şarf"⁹¹ başlıkları altında inceler. Bazı başlıklar altında işlenen konuların aynı olmasına rağmen başlık isimleri her iki kitapta farklı kullanılmıştır. Mesela Debûsî'nin "Ķitabu's-Şirb"⁹² diye isimlendirdiğı bölümü Ķudûrî "Ķitabu İhyâi'l-Mevât"⁹³ şeklinde isimlendirmiştir.

Toplam elli yedi bölümden oluşan *Esrâr*'da Debûsî, bölüm başlıkları için "Ķitab" terimini kullanırken alt başlıklar için Ķudûrî'den farklı olarak "Faşl" terimini kullanmıştır. Debûsî, görüş ayrılığı olan konuları ilgili bölüm (Ķitab) içerisinde "Mesele" başlığı altında ayrıntılı olarak incelemiştir.

Ķudûrî "*Ķitabu't-Tahâre*" bölümü ile başladığı kitabını "*Ķisâbu'l-Ferâid*" bölümüyle bitirir. Konuları aktarırken önce konu hakkında bilgi vererek o kanunun anlaşılmasını sağladıktan sonra Hanefî imamların görüşlerini aktarır. Görüşleri aktarırken önce Ebû Ķanîfe'nin görüşünü veya Ebû Ķanîfe ile aynı görüşte olan İmamların görüşlerini isimlerini zikrederek⁹⁴

⁸³ Debûsî, *Esrâr*, III, 1029, 1058.

⁸⁴ Debûsî, *Esrâr*, I, 27, 134, 154.

⁸⁵ Usûl kaideleri için bkz. *Esrâr*, I, 78, 80, 82, 91, 170, 176, 193, 302, 304, 305, 319, 384, 397, 398, 406, 427, 437, 438, 442, 446, 471, 474, 484, II, 577, 581, 613, 642, 644, 685, III, 754, 755, 758, 759, 766, 784, 794, 798, 833, 839, 863, 870, 981, 1071, 1078, 1081, 1104, IV, 1164, 1169, 1217, 1230, 1282, V, 1356, 1357, 1364, 1440, 1508, 1638, 1658.

⁸⁶ Debûsî'nin *Takvîm*'de açıkladık diyerek yaptığı atıflar için bkz. *Esrâr*, I, 82, 91, 192, 195, 196, 261, 282, 416, 443, 484, III, 833, 1072, V, 1352, 7545.

⁸⁷ Geniş bilgi için bkz. Ebû'l-Hasan el-Ķudûrî el-Bağdâdî, *el-Muhtaşar* (Tashîh, Mehmed Emin Efendi, Ziya Efendi), İbrahim Efendi Matba'ası, by. 1310 ve Debûsî, *Esrâr*.

⁸⁸ Debûsî, *Esrâr*, II, 717.

⁸⁹ Debûsî, *Esrâr*, III, 879.

⁹⁰ Ķudûrî, *Muhtaşar*, s. 47.

⁹¹ Ķudûrî, *Muhtaşar*, s. 44.

⁹² Debûsî, *Esrâr*, II, 672.

⁹³ Ķudûrî, *Muhtaşar*, s. 75.

⁹⁴ Bazı örnekler için Bkz. Ķudûrî, *Muhtaşar*, s. 16, 21, 23, 42, 55, 67, 88.

aktarır, ardından muhalif görüşü açıklar. Bazı yerlerde ise, iki imamın görüşünü “indehumâ”⁹⁵ ya da “kâlâ”⁹⁶ ifadeleriyle aktarır. İmamların görüşleri arasında herhangi bir tercihte bulunmaz.

Diğer taraftan, Salim Özer, *Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin el-Esrâr fi'l-Usûl ve'l-Furû Adlı Kitabının Tahkik ve Tahlili* isimli doktora çalışmasında Debûsî'nin *Esrâr*'ının bir bölümü ile Kudûrî'nin Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî arasındaki ihtilâflı konuları delilleriyle incelediği “*et-Tecrîd fi'l-Hılâf*” adlı eserinin bir bölümünü ve Ceşşâs'ın “*Muhtaşaru İhtilâfi'l-Ulemâ*” adlı eserinin bir bölümünü karşılaştırmıştır.⁹⁷

Salim Özer “*et-Tecrîd fi'l-Hılâf*” ile “*el-Esrâr*” hakkındaki kanaatini; “*her iki imam nakli delil bazında aynı delilleri ileri sürmüş, akli delillere gelince herikisi de farklı gerekçeler ileri sürmüşlerdir*”⁹⁸ diye açıklamıştır.

Salim Özer, Ceşşâs'ın “*Muhtaşaru İhtilâfi'l-Ulemâ'sı*” ile “*Esrâr*” hakkındaki kanaatini ise, aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

Debûsî, Ceşşâs ile bağlantısı hiç isbat edilemeyecek farklı akli, bazen farklı nakli deliller ileri sürerek konuları işlemiştir. Bu da bizim sonradan gelen, öncekilerin dediklerinin tekrarını yapıyorlar gibi bir zehaba kapılmamızı engellemiştir. Bütün bu mukayese gösterdi ki, Debûsî, burada bu eserini yazarken, cedelci bir usupla kaleme almış ve hiç kimsenin etkisinde kalmadan ahkâmı ortaya çıkarmaya çalışmıştır.⁹⁹

İbn Kemal (Kemalpaşazâde) (ö: 940/1533) ise, yedi gruba ayırdığı fukahâ tabakası arasında Debûsî'nin yerinin üçüncü gruptakilerle beraber olduğunu söyler. Bu grupta birinci grup, dört mezhep imamı gibi, mutlak müçtehitler, ikinci grup İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed gibi mezhepte müçtehidler ve üçüncü grup da, Tağvî (ö: 321/933), Hâlvânî (ö. 449/1051) ve Serahsî (ö. 483/1090) gibi meselede müçtehidlerden oluşur. İbn Kemal, Debûsî'nin de bu gruba dâhil olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁰

Hanefî mezhebi içerisinde Debûsî'ye nispet edilen görüşlerden bazıları şunlar:

Sanatkâr (sâni') ya da işçi (ecîr)lerin kasıtsız olarak işverenin (müste-cir/sâhibü'l-amel) malına verdikleri zararın tazmini hakkında, taşıyıcı (hamal) yük taşırken ayağı takılıp yere düşse ve taşıdığı malın zarar görmesine sebep olsa, Hanefî imamlara göre taşıyıcı verdiği zararı tazmin eder. İmam Şâfiî ve Züfer'e (ö. 157/774) göre ise tazmin etmez. Zarar verenin sanatkâr

⁹⁵ Kudûrî, *Muhtaşar*, s. 83.

⁹⁶ Kudûrî, *Muhtaşar*, s. 92, 98.

⁹⁷ Salim Özer, *Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin el-Esrâr fi'l-Usûl ve'l-Furû Adlı Kitabının Tahkik ve Tahlili*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış doktora tezi), Kayseri 1997, I, 38 vd.

⁹⁸ Özer, *Esrâr'ın Tahkik ve Tahlili*, I, 54.

⁹⁹ Özer, *Esrâr'ın Tahkik ve Tahlili*, I, 68.

¹⁰⁰ İbn Kemal, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, vrk.1a, 7a; Leknevî, *Fevâid*, 67; Akgündüz, *Karahanlıların Büyük Hukukçusu*, 91; aynı müellif, “Debûsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX, 66.

olması halinde ise, sanatkâr ister işverenin evinde, ister kendi evinde olsun durum değişmez. Bu konuya Debûsî sadece işveren açısından bakmaz. Konuyu işçi açısından da değerlendirerek şöyle der: “Bana göre bu tür hallerde sanatçılara ve işçilere ücretlerini vermek gerekir. Çünkü onlar bu meslekleriyle (emek) para kazanmaktadırlar”.¹⁰¹

Hacc’ın ifası sırasında başın tıraş edilmesi ile ilgili olarak da, başının dörtte birini tıraş eden hacıya, Hanefî imamlara göre tam keffâret, Şâfi’î’ye göre başının dörtte birden az kısmını tıraş etse de tam keffâret gerekeceği ve Malikîlere göre ise, başın tamamını tıraş etmedikçe tam keffâret gerekmeyeceği bilgisini aktardıktan sonra, Debûsî: “Bizim imamlarımızın tamamı bu meseleyi başı mesh etmeye benzetiyorlar. Oysa bu benzetme doğru değildir” diyerek kendisinin Hanefî imamlardan farklı düşündüğünü ifade etmektedir.¹⁰²

Türkiye kütüphanelerinde yazma nüshaları mevcut¹⁰³ olan *el-Esrâr fi'l-Uşûl ve'l-Furû'* üzerinde yüksek lisans ve doktora seviyesinde birçok ilmi çalışma yapılmış olup bunların bazıları kitap olarak yayımlanmıştır. Bu çalışmaları, Abdullah Sevim’in, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yapmış olduğu “*Kadı Ebû Zeyd ed-Debûsî ve Kitâbu'l-Esrâr*” adlı yüksek lisans tezi, (İstanbul 1986); Ahmed Sübey el-Gâmîdî’nin *el-Câmiatü'l-İslâmiyye*’de “*Kitâbu'd-Da'vâ ve's-Şehâde mine'l-Esrâr*” isimli yüksek lisans tezi, (el-Medînetü'l-Münevvere 1408/1988); Nâyif b. Nâfi el-Ömerî’nin, “*Kitâbu'l-Menâsik mine'l-Esrâr*” isimli kitabı, (Kahire 1991); yine aynı müellifin “*Kitabu'n-Nikâh mine'l-Esrâr*” isimli kitabı (el-Medînetü'l-Münevvere, 1413/1993); Şerefüddin Ali Galay’ın *Câmiatü Ümmü'l-Kurâ*’da yaptığı “*el-Esrâr*” isimli doktora çalışması, (Mekketü'l-Mükerreme, 1414/199), Salim Özer’in Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “*Ebû Zeyd ed-Debûsî’nin el-Esrâr fi'l-Uşûl ve'l-Furû Adlı Kitabının Tahkik ve Tahlili*” isimli doktora tezi (Kayseri 1997) ve Recep Tuzcu’nun Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “*el-Esrâr İsimli Eseri Çerçevesinde Ebu Zeyd ed-Debûsî’nin Hadis Anlayışı ve Yorumu*” adlı savunma aşamasında olan doktora çalışması şeklinde zikredebiliriz.

5. Takvîmul-Edille fi Usûli'l-Fıkh:

Fıkıh usûlü ile ilgili olarak bilinen mevcut ilk eser Şâfi’î’nin *er-Risâle* isimli eseridir. Hanefîlerde ise ilk olarak, İsâ b. Ebân (ö: 221/836)

¹⁰¹ Debûsî, *Esrâr*, III, 920.

¹⁰² Debûsî, *Esrâr*, I, 395; Ayrıca Debûsî’nin diğer görüş ve tercihleri için bkz.: *Esrâr*, I; 20, 96, 145, 147, 157, 176, 382, 395, 458, II, 588, 591, 636, 637, III, 816, 830, 849, 918, 920, 929, 1077, IV, 1172, 1192, 1200, 1285, V, 1638, 1658, 1674, 1675, 1727, 1733.

¹⁰³ *el-Esrâr*’ın Türkiye kütüphanelerindeki yazma nüshaları için bkz., Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya no: 0/1021; Hacı Beşir Ağa no: 310; Kara Çelebizâde no: 97; Ş. Ali Paşa no: 689; Damat İbrahim Paşa no: 490; Köprülü no: 534.

el-*Hucecî 'ş-Şağîr'*¹⁰⁴ ve el-*Hucecî 'l-Kebîr'*¹⁰⁵ yazmış, ardından da el-*Fuşûl fi 'l-Uşûl* adıyla Ceşşâş'a ait olduğu bilinen eser yazılmıştır. Ceşşâş'tan sonra Debûsî fıkıh usûlünün bütün konularını, özellikle de kıyas bahsini ayrıntılı bir şekilde ele almış, mukayeseli olarak incelemiştir¹⁰⁶. İbn Haldûn (ö: 808/1406) *Mukaddime*'sinde bu konuyla ilgili olarak şunları söyler:

Hanefî mezhebi fakihleri fıkıh ilminin inceliklerine daldılar, fıkıh ilminde derin bilgi sahibi olduklarını ortaya koydular. Fıkıh Usûlü kaide ve konularını fıkıh meselelerinden çekip aldılar. Hanefî mezhebi üstadlarından Ebû Zeyd ed-Debûsî kıyasa dair diğer Hanefî üstadlarına nisbetle daha geniş ölçüde bir eser yazdı. Bütün bahis ve konularını ve kıyas ilminin bütün şartlarını eserinde topladı ve tamamladı. Kıyas ilminin tekâmül etmesiyle Fıkıh Usûlü mükemmellik derecesine yükseldi, meseleleri seçkin bir hale geldi ve kaideleri düzenlendi.¹⁰⁷

Debûsî'ye göre, kesin bilgiye deliller ile ulaşılır. İlimler çok çeşitlidir. Bu ilimleri açıklarken zıddı olanı da açıklamak gerekir.¹⁰⁸ "İlimler zıddıyla bilinir" düşüncüyle hareket eden Debûsî *Takvîmu'l-Edille* adlı kitabında, başta kıyas olmak üzere, fıkıh usûlünün bütün konularını mukayeseli olarak ele almış ve günümüzdeki mevcut sistematığe en yakın bir şekilde tertib etmiştir. Bundan dolayı *Takvîmu'l-Edille*'yi İslam Hukuk Usûlü alanında yazılmış sistemetik ilk eserlerden biri olarak kabul edebiliriz.¹⁰⁹

Debûsî, Hanefiler arasında elfaz taksimini, bugünkü taksime uygun olarak, ilk defa ortaya koyan ve sistematik bir şekilde inceleyen usulcüdür. *Takvîmu'l-Edille* adlı eserinde lafızları gruplara ayırmış ve birbirleriyle ilişkilendirerek, sonraki Hanefî usulcülerin de benimsedikleri örneklerle, anlaşılır bir şekilde izah etmiştir¹¹⁰.

Debûsî görüşlerini açıklarken Arapçanın özelliklerini dikkate almaktadır. İslam hukuku kaynaklarının dili Arapça olduğundan, fıkıh usûlü ile ilgili kavramları açıklarken Arap dilini dikkate alır ve Arap şiirinden istişhadda bulunur. Ona göre, bir kelimenin istilâh mânâsının içerisinde mutlaka lügat anlamının bir izi mevcuttur. Meselâ, "salât" kelimesi belirli bir

¹⁰⁴ Ceşşâş, *Uşûl*, I, 156; Hacı Halife, *Kesf*, I, 631; Brockelmann, *Târîh*, II, 276.

¹⁰⁵ Ceşşâş, *Uşûl*, I, 158.

¹⁰⁶ Erdoğan Sarıtepe, *Takvîmu'l-Edille Temelinde Debûsî'nin Delil Anlayışı*, (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 23.

¹⁰⁷ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, (Arapçadan tercüme: Zakir Kadiri Ugan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, II, 508.

¹⁰⁸ Debûsî, *Takvîm*, s. 464.

¹⁰⁹ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, s. 13,14; Hamidullah, *İslam Hukuku Etüdleri*, s. 66; Akgündüz, *Karahanlıların Büyük Hukukçusu*, s. 91; aynı müellif, "Debûsî", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, IX, 66; Kavakçı, *Karahanlılar Devri İslam Hukukçuları*, s. 36, 37; Merâğî, "Debûsî", 490; Hakkı Aydın, "Cessas ve Debûsî'nin Usûllerindeki Metodları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, Sivas 2000, s. 23, 24.

¹¹⁰ Debûsî, *Takvîm*, s. 94 vd.; Tahsin Görgün, *Lafiz*, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara 2003, XXVII, 44-46; A. Cüneyd Köksal, *Hanefî Usulcülerin Elfaz Taksimindeki Metodları*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 11.

ibadetin adıdır. Salât kelimesinin duâ ve senâ anlamlarını içermesi ve namaz ibadeti içerisinde de duâ ve senânın mevcudiyeti dikkate alınarak bu ibadet salât diye isimlendirilmiştir. Aynı şekilde “savm” kelimesine de, içerisinde imsâk anlamı olduğu için bu ad verilmiştir.¹¹¹

Debûsî, incelediği konuyla ilgili görüşlere yer verirken, metod olarak kendisinden önceki dönemlerde yaşamış olan Hanefî mezhebi mensuplarından ilk önce Ebû Hanîfe'nin görüşlerini zikreder. O konuda muhâlif görüşleri var ise İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşlerini de açıklar. Sonra kendisine göre delili en güçlü olanını tercih eder. Bunlarla beraber İâ b. Ebân (ö. 221/836), Ebû Sa'îd el-Berda'î (ö. 317/929), Kerhî (ö. 340/952) ve Ceşşâs'a (ö. 370/981) da kitaplarının adlarını vermeden atıflarda bulunur.¹¹²

Debûsî, usûl konularını detaylı ve sistematik olarak incelediği için, başta Fahrü'l-İslam el-Bezdevî (ö. 482/1089) ve Şemsü'l-Eimme Serahsî olmak üzere sonraki tüm Hanefî usûlcülere etki etmiştir.¹¹³ Ayrıca Sem'ânî¹¹⁴ ve Gazâlî de¹¹⁵ Debûsî'nin görüşlerine yer vererek değerlendirmelerde bulunmuştur.

Hemen her konuda Şâfiî mezhebine ait görüşleri zikreden Debûsî, Malikî ve Hanbelî mezheplerinden hiç bahsetmez. Çok az yerde Mu'tezile ve Zâhirîlerin görüşlerini isimlerini vererek açıklar. Çoğunlukla Şafi'î'nin dışındakilerin görüşlerini aktarırken “kâle ba'duhum”¹¹⁶, “ba'du'n-nâs”¹¹⁷, “kâle haşmunâ”¹¹⁸ gibi ifadeler kullanır. Hanefîlerin görüşlerini aktarırken ise, “âmmetü 'ulemâunâ”¹¹⁹, “'indenâ”¹²⁰, “kâle meşâyihunâ”¹²¹, “min

¹¹¹ Debûsî, *Takvîm*, s. 405, diğer örnekler için bkz. *Takvîm*, s. 13, 268, 307; şiirler için bkz., *Takvîm*, s. 13, 14, 38, 162, 163.

¹¹² Debûsî, *Takvîm*, s. 75, 94, 213, 247, 257.

¹¹³ Bezdevî ve Serahsî'nin usûlleri incelendiğinde Debûsî'nin etkisi rahatlıkla görülecektir. bkz. Debûsî, *Takvîmu'l-Edille*; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Bezdevî, *Kenzu'l-Vusûl İlä Ma'rifeti'l-Uşûl (Kesfu'l-Esrâr* ile beraber), Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, Beyrut 1317/1997 ve Ebû Bekr Muhammed b. Aḥmed es-Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, (Thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî), Kahraman Yayınları, İstanbul 1984; Tâhâ Feyyaz Cabir Alvânî, “Uşûlü Fıkıh İlminin Gelişim Süreci Üzerine Düşünceler”, (Arapçadan tercüme: Selahattin Kıyıcı), *Yüzüncüyıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, Van 2000, s. 381.

¹¹⁴ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. 'Abdulcabbar es-Sem'ânî (ö. 489/1145), *Kavânu'l-Edille Fi'l-Uşûl*, (Thk. Muhammed Hasan İsmâ'îl eş-Şâfi'î), Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrut 1417/1997, I, 19, 363, 364, 365, II, 59, 112, 121, 198, 214, 221, 369.

¹¹⁵ Gazâlî el-Mustasfâ isimli eserinde Debûsî'nin birçok görüşüne yer vermiştir. Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî, *el-Mustasfâ Min İlmi'l-Uşûl*, (Arapçadan tercüme: H. Yunus Apaydın), Re'y Yayıncılık, Kayseri 1994, I, 9, II, 87, 257, 267, 289; Aynı müellif, *Şifâu'l-Gâlib fi Beyâni's-Şebih ve'l-Muḥayyel ve Mesâliki'l-Tâ'îl*, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrut 1420/1999, s. 9, 142, 177, 148, 300.

¹¹⁶ Debûsî, *Takvîm*, 87, 105, 139, 162, 231, 256, 301, 304, 308, 319.

¹¹⁷ Debûsî, *Takvîm*, 398.

¹¹⁸ Debûsî, *Takvîm*, 297, 324.

¹¹⁹ Debûsî, *Takvîm*, 54, 96, 102, 112, 136, 137, 199, 215, 239, 240, 292.

¹²⁰ Debûsî, *Takvîm*, 103, 249, 280, 282, 324, 354, 376.

¹²¹ Debûsî, *Takvîm*, 438.

şuyûhinâ"¹²² ifadeleriyle açıklar. Kendi görüşlerini de "kâle'l-kâdî"¹²³ ve "kâle'l-'abdu"¹²⁴ şeklinde ortaya koyar.

Çalışmamızın ana kaynağını teşkil eden *Taḳvîmü'l-Edille* fukaha (Hanefiyye) metoduna göre yazılmış İslam hukuk usulü kitaplarının başında yer almaktadır. Debûsi, *Taḳvîmü'l-Edille*'de konuları işlerken başta Şâfi'ler olmak üzere diğer bazı mezheplere ait görüşlere de yer vermekte ve mukayeseli bir şekilde incelemektedir. Bu özeliğinden dolayı çağdaş bazı hukukçular, *Taḳvîmü'l-Edille*'nin mukayeseli İslam hukuk usulü kitabı olma niteliğini kazanmış olduğu ifade etmektedirler.¹²⁵

Hasan Hanefî ise, *Taḳvîmü'l-Edille*'yi usul eserlerini değerlendirdiği *Mine'n-Naşş ile'l-Vâkı'* adlı eserinin birinci cildinde "حجر البنية" (aslî esasların kamufleji) diye isimlendirdiği ikinci bölümün beşinci kısmı olan "تفريع البنية" (genel kuraldan furu'un çıkarılması) başlığı altındaki eserler arasında incelemektedir.¹²⁶

Debûsi, *Taḳvîmü'l-Edille*'nin mukaddimesinde bu kitabı yazmaktaki amacını şu şekilde açıklamaktadır:

Bu ilmin şerefine ve nurunun ateşin ağaçtaki saklılığı gibi insanın kalbinde saklı olduğunu, yol gösterici hüccetlere dair düşünmede büyük himmet sahipleri dışında kimsenin [bu ışığı] yakmadığını ve insanların çoğunun onu hisleriyle algıladığını fakat [bilgi seviyesinde] tutamadığını görünce, bu nuru yayma konusunda hüccetleri beyan etmekle selefte ittiba etmeyi farz saydım. Sonra [onu] kitap sahifelerinde mürekkep yakıtıyla tutuşturarak aydınlatmayı hak olarak gördüm. Bununla eşbahtan olmayı umdum. Batılda ısrar etmeden hasıl olan [duruma] dair bir yargıya varmak için sınanmakla ilişkili olan dört asla göre tahric yaparak, brans erbabının birbirinden ayrılıp öne çıktıkları ve hakkında çoğu kimsenin sustuğu sınırları (hudûd) beyan ederek; ... "el-Hidâye" kitabını düzeltmek için Yüce Allah'tan -Güç ve kuvvet yalnız Allah'a aittir- yardım diliyorum.¹²⁷

Debûsi'nin yukarda atıf yaptığı *Kitâbu'l-Hidâye'nin* kime ait olduğunu kaynaklardan tesbit edemedik. Ancak Debûsi'nin *Kitâbu'l-Hidâye*'yi ilk dönemlerinde yazıp daha sonra kitaptaki hataların farkına vararak bu hataları gidermek için *Taḳvîmü'l-Edille*'yi telif etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

¹²² Debûsi, *Taḳvîm*, 366.

¹²³ Debûsi, *Taḳvîm*, 105, 111, 191, 219, 241, 279, 294, 300, 308, 329, 364, 398, 417, 464, 465.

¹²⁴ Debûsi, *Taḳvîm*, 11, 19, 47, 49, 61, 207, 396.

¹²⁵ Hamidullah, *İslâm Hukuk Etüpleri*, s. 66; Ahmet Akgündüz, "Karahanlıların Büyük Hukukçusu Ebû Zeyd ed-Debûsi ve Mezhepler Arası Mukayeseli Hukuka Te'sirleri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (Prof. Dr. Coşkun Üçök'a Armağan), 11/2, 1989, s. 93; Hakkı Aydın, "Cessas ve Debûsi'nin Usullerindeki Metodları", *Sayı 4*, s. 24; Koca, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, s. 58.

¹²⁶ Hasan Hanefî, *Mine'n-Naşş ile'l-Vâkı'*, Merkezü'l-Kitab li'n-Neşr, Kâhire 2004, I, 173.

¹²⁷ Debûsi, *Taḳvîm*, s. 11.

Taḳvîmu'l-Edille hem içeriği hem de konuların işleniş sistemi açısından orijinal bir eserdir. Debûsî eserini günümüz İslam hukuk usûlü sistematiğine temel oluşturacak şekilde tertip eylemiş, İslam hukukunun delillerini sistemli, geniş ve mukayeseli olarak incelemiştir. Ayrıca delilin bulunmaması (*el-ihcâc bilâ delil*), kalbin halleri ve esbâbu'ş-şeria gibi konulara da eserinde yer vermiştir.

Ebû'l-Muzaffer Manşûr b. Muhammed b. 'Abdîlcabbar es-Sem'ânî eş-Şafiî'nin (ö: 489/1145), *Ḳavâtu'l-Edille fi'l-Uşûl* adlı eseri ve Gazâlî'nin de *Şifâu'l-Galîl* adlı eserini *Taḳvîmü'l-Edille*'ye reddiye olarak yazdıkları söylenebilir. Çünkü her iki müellif de eserlerinin mukaddimelerinde Debûsî'nin bazı görüşlerini tashih etmeyi amaçladıklarını ifade etmektedirler.¹²⁸

Eser, Halil Muhyiddin el-Meys tarafından tahkik edilmiştir. Muhakkik, *Taḳvîmü'l-Edille*'yi tahkik ederken biri İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde, diğeri Kahire'de Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye'de ve bir diğeri de kendi kütüphanesinde olmak üzere üç farklı nüshadan faydalandığını ve bu nüshalardan kendi kütüphanesindeki nüshanın eksik olduğunu¹²⁹ ifade etmektedir. Muhakkikin kitabın mahtut nüshalarını tanıttığı kısım, Debûsî'ye ait metninden önce olması gerekirken, basım hatasından olsa gerek, Debûsî'nin giriş bölümünden sonraya konulmuştur.¹³⁰

Kitâbu *Taḳvîmü'l-Edille fi Uşûli'l-Fıḫ* adıyla 2001'de Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, 2006'da da Adnan el-Ali tarafından tahkiki yapılarak aynı isimle el-Mektebetü'l-'Aşriyye tarafından yayınlanmıştır.

Türkiye'deki kütüphanelerde yazmaları mevcut olan¹³¹ *Taḳvîmu'l-Edille*'yi Fahrü'l-İslam el-Bezdevî şerh etmiş, Ebû Cafer b. Huseyin ise ihtisar etmiştir.¹³² Subhî Muhammed Cemîl Ḥayyad, "*Dirâse Mukârene li Kitâbi Taḳvîmü'l-Edille fi Uşûli'l-Fıḫ*", adlı bir doktora çalışması yapmış (Ezher Üniversitesi, 1967) henüz kitap olarak yayınlanmamıştır¹³³. Bu çalışmaya ulaşma imkânımız olmadı.

Abdulvahhâb İbrahim Ebû Süleyman, "*el-Fikru'l-Uşûli*" (Cidde, 1404/1984) isimli eserinde *Taḳvîmü'l-Edille*'yi geniş bir şekilde tanıtmaktadır. Hakkı Aydın, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4. sa-

¹²⁸ Sem'ânî, *Ḳavâtu'l-Edille*, I, 19; Gazâlî, *Şifâ*' I, 9; ayrıca bkn. G. Weiss Bernard, *Studies in Islamic Legal Theory*, Brill; Leiden 2002, s. 259, 260; Koca, *Mukayeseli İslam Hukuku*, s. 59.

¹²⁹ Halil Muhyiddin el-Meys, *Taḳvîm*, (Muḳaddime -Vaşfu'n-Nusuḫ'l-Maḫtûta li'l-Kitab), s. 12.

¹³⁰ Debûsî, *Taḳvîm*, s. 9-12.

¹³¹ Ülkemizdeki mevcut olan yazmaları için bkz., Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Efendi no. 350; Yeni Camii no.310; Lâleli no: 690; Feyzullah Efendi No: 570; Köprülü Kütüphanesi no: 71; Atif Efendi No: 660; Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi no: 6799.

¹³² 'Alâuddîn 'Abdulazîz b. Ahmed el-Buḫârî, *Keşfu'l-Esrâr an Uşûli Fihri'l-İslâm el-Bezdevî*, Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, Beyrut 1997, I, 9, 467, III, 622; Hâcî Ḥalife, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 467.

¹³³ M. Masum Vanlıoğlu, *İlk Dönem Hanefî Hukukçularından Ebû Zeyd Debûsî ve Taḳvîmu'l-Edille Adlı Kitabının Edisyon Kitiği*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1997, s. 28.

yıda “Ceşşâs ve Debûsî'nin Usûllerindeki Metodları” isimli bir makale yayınlamış; M. Masum Vanlıoğlu, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde “İlk Dönem Hanefî hukukçularından Ebû Zeyd Debûsî ve Takvîmu'l-Edille Adlı Kitabının Edisyon Kritiği” isimli yüksek lisans tezi (Bursa 1997); Abdullah Durmuş, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde “Takvîmu'l-Edille Adlı Kitabı Çerçevesinde Debûsî'de Nass Dışındaki Şer'î Deliller” isimli yüksek lisans tezi hazırlamış; Erdoğan Sarıtepe, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde “Takvîmu'l-Edille Temelinde Debûsî'nin Delil Anlayışı” isimli doktora tezi (Ankara 2007); Temel Kacı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde “Hanefî Usulcülerinden Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin Kıyas Nazariyesi (Takvîmu'l-Edille Adlı Eseri Çerçevesinde) isimli yüksek lisans tezi (Ankara 2007); Murtaza Bedir, Islamic Studies dergisinde “Reason and Revelation: Abû Zayd al-Dabbûsî on Rational Proofs” adlı bir makale yayınlamış, ve Salim Özer, Takvîmu'l-Edille'nin tahkikini yapmış, ancak kitap Beyrut'ta Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye tarafından yayınlanınca, kendisi henüz çalışmasını yayınlamamıştır. Çalışmamızda matbu nüshayla beraber bu çalışmaya da müracaat ettik.

B. İSMEN BİLİLEN KİTAPLARI

Debûsî'nin yukarıda kaydettiğimiz eserlerinin dışında günümüze ulaşmayıp da bizzat kendisinin ismen belirttiği ya da kaynaklarda kendisine nisbetle bilinen diğer eserleri ise şunlardır:

1. *Hızânetü'l-Hüdâ fi'l-Fetâvâ*¹³⁴

Debûsî, *Takvîmu'l-Edille*'nin giriş kısmında bu kitabının adını zikretmekte ancak kitap hakkında her hangi bir bilgi vermemektedir.¹³⁵

2. *Şerhu'l-Câmi'î'l-Kebîr*¹³⁶

3. *Tecnîsu'd-Debûsî*¹³⁷

4. *el-Envâr fi Uşûli'l-Fıkıh*¹³⁸

Hacı Halife muhtasar bir eser olduğunu ifade eder.

5. *en-Nazm fi'l-Fetâvâ*¹³⁹

¹³⁴ Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 703; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Asârü'l-Musannafin*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951, I, 648.

¹³⁵ Debûsî, *Takvîm*, s. 9.

¹³⁶ Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 703; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, I, 648.

¹³⁷ Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 352.

¹³⁸ Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 196; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, I, 648.

¹³⁹ Leknevî, *Fevâid*, s.109.

Kaynaklar bu eserler hakkında Debûsî'ye aidiyetinin dışında herhangi bir bilgi vermemekte, sadece isimlerini zikretmekle iktifa etmektedirler.¹⁴⁰

SONUÇ

Karahanlıların İslamı kabul etmelerinden kısa süre sonra idarecilerinin olumlu tutum ve davranışlarından dolayı bölge ilim ve kültür merkezi haline gelmiş ve Hanefî hukuku da o bölgede en yaygın hukuk ekolü olmuştur.

Bir Hanefî hukukçu olan Debûsî, Karahanlılar dönemine rastlayan hicri dördüncü y.yılın son dönemi ve beşinci yüzyılın ilk döneminde yaşamıştır. Mâverâunnehir'de doğup yaşamış olmasına rağmen Irak Hanefiliğini benimsemiştir.

İslam Hukuku'nunbütün dallarında ve Tasavvuf ile ilgili eserleri olan Debûsî'nin Arapça yazdığı bu eserler incelendiğinde onun çok yönlü bir ilim adamı olduğu görülür.

Mukayeseli İslam Hukuku'nun (İlm-i Hilâf) kurucusu olarak kabul edilen Debûsî, kendisinden önce İlm-i Hilafa dair yazılmış olan eserlerin medodlarından farklı bir metod izleyerek ihtilaf eden fakihleri ve genel hukuk kaidelerini esas alarak İlm-i Hilâfı temellendirmiştir.

Debûsî, İslam hukuku'na dair yazdığı eserinde de genelde kendisinden önceki Hanefî çizgisini takip ederken bazı mesâile getirdiği aklî ve naklî deliller kendisinden sonraki hukukçular tarafından benimsenip örnek olarak gösterilmiştir.

Hanefilerde ilk usûl kitabının İmam Ebû Yusuf'a ait oduğu rivayet edilse de bu alanda ilk eser sahibi İsâ b. Ebân'dır. İsâ b. Ebân usûle dair *Kitâbu'l-Huceci's-Şağîr* ve *Kitâbu'l-Huceci'l-Kebîr* adlı iki eser telif etmiştir. Hanefî usûlüne dair bize ulaşan ilk eser olan *el-Fuşûl fi'l-Uşûl* adlı eserinde Ceşşâş, İsâ b. Ebân'ın eserlerinin isimlerini zikrederek İsâ b. Ebân'dan yoğun aktarımlarda bulunur ve onun görüşlerini ilave deliller ile destekler. Ceşşâş'tan sonra usûle dair eser yazan Debûsî, İsâ b. Ebân, Kerhî ve Ceşşâş yoluyla gelen Hanefî usûlünü *Takvîmu'l-Edille*'de müşahhas örneklerle, kendisinden önceki usûlcülere nazaran, daha sistemetik hale getirmiş ve kendisinden sonrakilere aktarmıştır.

Debûsî, incelediği konuyla ilgili farklı görüşlere yer verirken, metod olarak, kendisinden önceki dönemlerde yaşamış olan Hanefî mezhebi mensuplarından ilk önce Ebû Hanîfe'nin görüşlerini zikretmiş, o konuda muhalif görüşleri var ise İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşlerini de açıklamıştır. Sonra kendisine göre delili en güçlü olanı tercih etmiş ya da yeni bir görüş ortaya koymuştur.

¹⁴⁰ Hâcî Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 196, 568; Bağdathî İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 648; Leknevî, *Fevâid*, s. 109.

Mezhep taassubunun en üst düzeyde olduğu ve taklitçiliğin başladığı bir dönemde yaşamış olan Debûsî'nin kendisinden öncekileri birebir taklit etmeden yeni yöntem ve deliller ileri sürerek görüşlerini açıklaması günümüzde ilimle meşgul olanlara rehberlik edecek niteliktedir. Debûsî'nin hayatı ve eserlerinin bilinmesi de Türk ilim ve kültür tarihine katkı sağlayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Karahanlıların Büyük Hukukçusu Ebû Zeyd Debûsî ve Mezhepler Arası Mukayeseli Hukuka Te'sirleri" *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (Prof. Dr. Coşkun Üçok'a Armağan), II/2, 1989.
- _____, "Debûsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX, İstanbul, 1994.
- ALVÂNÎ, Tâhâ Feyyaz Câbir, "Usûlü Fıkıh İlminin Gelişim Süreci Üzerine Düşünceler", (Arapçadan tercüme: Selahattin Kıyıcı), *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 2000.
- AYDIN, Hakkı, "Ceşşâs ve Debûsî'nin Usûllerindeki Metodları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı, 4, 2000.
- BAGDÂDÎ, İsmâ'il Bâşâ (ö. 1339/1920), *Hediyetü'l-Ârifin Esmâ'ü'l-Müellifin ve Âşârü'l-Muşannifin*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951.
- BAKTIR, Mustafa, *İslam Hukukunda Külli Kaideler*, (yayınlanmamış doçentlik çalışması), Erzurum 1997
- BERNARD, Weiss G., *Studies in Islamic Legal Theory*, Brill, Leiden 2002.
- BEZDEVÎ, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. Hüseyin (ö. 482/1089), *Kenzü'l-Vüşûl ilâ Ma'rifeti'l-Uşûl*, (*Keşfü'l-Esrâr* ile beraber), Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1417/1997.
- BİLHAN, Saffet, "900 Yıllık Bir Öğretim Kurumu Buğra Han Tomgaç Medresesi Vakıf Belgesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, XV, Sayı 2, 1982.
- BROCKELMANN, Carl (ö. 1376/1956), *Tarîhu Edebi'l-Arabî*, (Arapçaya tercüme: M. Fehmi Hıcazi), Hey'etü'l-Mişiyyeti'l-Âmme, by. 1993.
- BUHÂRÎ, 'Alâuddîn 'Abdulazîz b. Ahmed (ö. 730/1330), *Keşfü'l-Esrâr an Uşûli Fahrî'l-İslâm el-Bezdevî*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1997.
- DÂKÛKÎ, Hüseyin Ali, "Karahanlılar Döneminde Düşünce Akımları", *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar*, Türk Kültürü Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- DEBÛSÎ, Ebû Zeyd 'Abdullah ('Ubeydullah) b. 'Umer b. 'İsa (ö. 430/1038), *el-Emedü'l-Akşâ*, (Tah. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ), Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985. (Debûsî, el-Emed)

- _____ *el-Esrâr Fi'l-Uşûl ve'l-Furu'*, (Thk. Sâlim Özer), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1997. (Debûsî, *el-Esrâr*)
- _____ *Kitâbu Te'sisi'n-Nazar*, (Thk. Muştafâ el-Ğabbânî ve Muĥammed Emin el-Ĥancî), Maţba'atü'l-Edebiyye, Ķâhire 1320. (Debûsî, *Te'sisi'n-Nazar*)
- _____ *Taĥvîmu'l-Edille fi Uşûli'l-Fıĥh*, (Thk. Ĥalil Muĥyiddin el-Meys), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001. (Debûsî, *Taĥvîmu'l-Edille*)
- ĞAZÂLÎ, Ebû Ĥâmid Muĥammed b. Muĥammed (ö. 505/1111), *el-Mustasfâ min İlmi'l-Uşûl (İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi)*, (Arapçadan tercüme: H. Yunus Apaydın), Re'y Yayıncılık, Kayseri 1994. (Ğazâlî, *Deliller ve Yorum Metodolojisi*)
- _____ *Şifâu'l-Ğalîl fi Beyâni's-Şebeh ve'l-Muĥayyel ve Mesâliki't-Tâ'îl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1420/1999. (Ğazâlî, *Şifâ*)
- GÖRGÜN, Tahsin, "Lafız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII, Ankara 2003
- ĤACÎ ĤALİFE, Muştafâ t. 'Abdillâh el-Kastamonî (Ķâtib Çelebî) (ö. 1067/1647), *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fiuntûn*, Maţba'atü'l-Behiyye, İstanbul 1360/1941.
- HAMİDULLAH, Muĥammed, "İslam ve Hukuk İlmi", (Tercüme: Kemal Kuşçu), *İslâm Hukuku Etüdleri*, Bir Yayıncılık, İstanbul 1984.
- ĤANEFÎ, Ĥasan, *Mine'n-Naşş ile'l-Vâkı'*, Merkezü'l-Kitab li'n-Neşr, Ķâhire 2004.
- İBNU'L-EŞİR, İzzuddin Ebu'l-Ĥasan 'Ali b. Muĥammed b. Muĥammed (ö. 630/1231), *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Enşâb*, Mektebetü'l-Kutsî, Ķâhire 1357.
- İBN ĤALDÛN, 'Abdurrahman b. Muĥammed (ö. 808/1406), *Muĥaddime*, (Arapçadan tercüme: Zakir Kadiri Ugan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- İBN ĤALLİKÂN, Aĥmed b. Muĥammed b. Ebî Bekr (ö. 681/1282), *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, (Thk. Muĥammed Muĥyiddin Abdulĥamid), Mektebetü'n-Nahđati'l-Mışriyye, Kahire 1367/1947.
- İBN KEMAL, Aĥmed b. Süleyman, (Kemal Paşazade) (ö. 940/1533) *Ĥabaĥâtu'l-Ĥanefiyye*, elyazma, 38218-37284 numara ile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde kayıtlı.
- İBN ĶUĤLUBOĞÂ, Zeynuddin Ķâsım, (ö. 879/1474), *Tâcu't-Terâcim fi Ĥabaĥât-il-Ĥanefiyye*, Maţba'atü'l-Ânî, Bağdat 1382/1962.
- İBN NUCEYM, Zeynul'âbidîn b. İbraĥîm, (ii. 970), *el-Eşbah ve'n-Nez'âir 'alâ Mezhebi Ebî Ĥanîfeti'n-N'umân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- İBN TAGRİBERDÎ, Cemaluddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf el-Atabek (ö. 874/1469), *en-Nucûmu'z-Zâhira fi Mülûki Mışr ve'l-Ķâhire*, Dâru Kütübi'l-Mışriyye, Ķâhire 1353/1935.

- İBNÜ'L-İMÂD, Ebu'l-Felaḥ Abdulḥay el-Ḥanbelî (ö. 678/1089), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Aḥbâri Men Zeheb*, (Thk. 'Abdulkadir el-Amavut, Mahmut Amavut), Dâru İbn Keşîr, Beyrut 1410/1989.
- İZMİRLİ, İsmâ'il Ḥaḳîqî, *İlm-i Hilâf*, Dersaâde, İstanbul 1330.
- KAVAKÇI, Yusuf Ziya, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâü'n-Nehr İslâm Hukukçuları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları (Erzurum), Ankara 1976. (Kavakçı, *Karahanlılar Devri İslam Hukukçuları*)
- _____ "ed-Debûsî Ebû Zeyd Abdullah", *İslam Medeniyeti*, Fatih Matbaası, İstanbul 1968. (Kavakçı, *Debûsî*)
- KEHḤÂLE, 'Umer Rıza (ölüm), *Mu'çemu'l-Müellifin Terâcimiü Muşannıfî'l-Kutübi'l-'Arabîyye*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut 1376/1957.
- KERḤÎ, Ebû'l-Ḥasan, *Risâle fî'l-'Uşûl, (Te'sisü'n-Nazar ile Birlikte)*, (Thk. Muştafâ el-Ḳabbânî ve Muḥammed Emin el-Ḥancı), Maḥba'atü'l-Edebiyye, Ḳâhire 1320.
- KOCA, Ferhat, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- KÖKSAL, A. Cüneyd, *Haneî Usulcülerin Elfaz Taksimindeki Metodları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
- ḲUDÛRÎ, Ebû'l-Ḥasan el-Baḡdâdî (ö. 428/1037), *el-Muḥtaşar* (Tashîḥ, Meḥmed Emin Efendi, Ziya Efendi), İbrahim Efendi Maḥba'ası, b.y. 1310.
- ḲURAŞÎ, Abdülkadir b. Muḥammed b. Naşrillah b. Selim (ö. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-Muḥıyye fî Ṭabaḳâti'l-Ḥanefiyye*, Dâiretü'l-Maârifî'l-'Usmâniyye, Ḥaydarâbad 1332.
- LEKNEVÎ, Ebu'l-Ḥasenât Muḥammed b. 'Abdî'l-Ḥayy el-Hindî (ö. 1304/1887), *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Ḥanefiyye*, Maḥba'atu's-Se'âde, Ḳâhire 1324.
- MARDİN, Ebu'l-Ulâ, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- MERÂĠÎ, Abdullah, "Ebû Zeyd ed-Debûsî", *Mecelletü'l-Ezher*, Maḥba'atü'l-Ezher, Aded 23, Ḳâhire 1951, (489- 492).
- MUHEYMÎD, Ali b. Salih, "Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasına Katkıları", (Çev. Ali Aksu) *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, Sayı 1, Sivas 2001.
- ÖZEN, Şükrü; *İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin Te'sisü'n-Nazar Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988. (Özen, *İlm-i Hilâf*)
- _____ *Ebû Mansûr el-Mâturidî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*, (yayınlanmamış çalışma) İstanbul 2001. (Özen, *Mâturidî*)

- ÖZER, Sâlim, *Ebû Zeyd Debûsî'nin Esrâr Fi'l-Usûl ve'l-Furu' Adlı Kitabının Tahkik ve Tahlihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Kayseri 1997.
- SARITEPE, Erdoğan, *Takvîmu'l-Edille Temelinde Debûsî'nin Delil Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- SEM'ÂNÎ, Ebû'l-Muzaffer Mañşûr b. Muḥammed b. 'Abdulcabbar (ö. 489/1096), *Ḳavâtu'l-Edille Fi'l-Usûl*, (Thk. Muḥammed Ḥasan İsmâ'il eş-Şâfiî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997.
- SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muḥammed b. Mañşûr (ö. 562/1166), *el-Enşâb*, (Muḥammed 'Abdulḳadir 'Atâ) Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1319/1998.
- SEMERḲANDÎ, 'Alâuddîn Ebû Bekr Muḥammed b. Aḥmed (ö. 539/1145), *Mizanu'l-Uşûl fî Nerâici'l-Üküü*, (Thk. Muḥammed Zeki 'Abdilber), İhyau't-Turâsi'l-İslâmî, Ḳatar 1984.
- SERAḤSÎ, Ebu Bekr Muḥammed b. Aḥmed (ö. 483/1090), *Uşûlü's-Seraḥsî*, (Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), Kahraman Yayınları, İstanbul 1984.
- SEZGIN, Fuad, *Tarîḫu't-Turâsi'l-'Arabî*, (Arapça'ya tercüme: Maḥmûd Fehmî Ḥicâzi, 'Arufe), Câmîati'l-İslâm, Riyad 1411/1991.
- SUBḤÂNÎ, Ca'fer [Komisyon başkanı], *el-Lecnetü'l-İlmiyye fî Mevşûati'l-İmâni's-Şâdk, Mevşûatü Ṭabaḳâti'l-Fukahâ*, Dâru'l-Edvân, Beyrut 1420/1999.
- SUYÛṬÎ, Celâluddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr, (h. 911) *el-Eşbâh ven-Nazâir fî Ḳavâidi ve Furû'i Fıḫi's-Şâfi'iyye*, (thk. Muḥammed el-M'utaşım Billah el-Bağdâdî), Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1997.
- ŞAHİN, Sami, *Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Anklara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1998.
- TAŞ, Aydın, *Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı (Usûl Anlayışı)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2003.
- TAŞKÖPRÜZÂDE, Aḥmed b. Muşlihiddin Muştafâ b. Ḥalîl (ö. 967/1560), *Ṭabaḳâtu'l-Fukahâ*, (Thk. ve Nşr: el-Hâc Aḥmed Nile) Maṭba'atu'z-Zehrâi'l-Hâdişe, Muşûl 1961.
- TEMİMÎ, Takiyuddin Abdulḳadir ed-Dâri, (ö. 1010/1601) *eṭ-Ṭabaḳâtu's-Seniyye fî Ṭabaḳâti'l-Ḥanefiyye*, (Neşr, Abdulfettaḥ Muḥammed el-Ḥulv) Dâru'r-Rifâ'i-Hicr, Riyad 1410/1989.
- TÜMER, Günay, "Birüni" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992.
- VANLIOĞLU, M. Masum, *İlk Dönem Hanefî hukukçularından Ebû Zeyd Debûsî ve Takvîmu'l-Edille Adlı Kitabının Edisyon Kritiği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2007.

- ZEHEBÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed 'Osman (ö. 748/1374), *Siyeru 'Âlâmi'n-Nubelâ*, (Thk. Şuayb Arnavut, Muhammed Naim), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1403/1983. (Zehebî, Siyer)
- _____ *el-İber fi Haberî Men Gâber*, (Thk. Ebû Hacer Muhammed es-Sa'id), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985. (Zehabî, *İber*)